

Káosztól a földi paradicsomig

Az anarchizmus recepciója a dualizmus kori utópisztikus és tudományos-fantasztikus irodalomban

A tudományos-fantasztikus (SF) és utópisztikus irodalom történetének alapvonása a válaszkeresés az emberiséget leginkább foglalkoztató társadalmi, gazdasági, és szociális kérdésekre. A dualizmus korszakának írói több eszmetörténeti forrásból (utópista szocialista, marxista, anarchista stb.) merítve keresték a válaszokat. Írásom célja annak bemutatása, hogy a magyarországi utópisztikus és SF irodalom jövőképeinek formálásában milyen szerepet játszott az anarchizmus hazai megjelenése.

(Elméletei bevezető – Tudományos fantasztikum) Mít értünk tudományos-fantasztikus (SF – az angol science fiction szóból) és utópisztikus tematikán? A tudományos-fantasztikus irodalom egy rendkívül szerteágazó, sokrétű, színes irodalmi tematika, ezért meghatározása és körülhatárolása óriási kihívás. A sokat tapasztalt amerikai író, *Frederik Pohl* (1919–2013) találoan fogalmaz: „*A science fiction összejövetelek egyik legnépszerűbb teremsportja a science fiction definiálása.*”²¹ Ennek következtében erős késztetést érzünk, hogy a könnyebbik utat választva maradjunk a Galaktika folyóirat főszerkesztőjének, a hazai sci-fi irodalmi élet megteremtőjének, Kuczka Péternek (1923–1999) a leírásánál: „*A legegyszerűbb azt mondanunk, hogy a sci-fi olyan mű, amelyben űrhajók, robotok, marslakók, güllüszemű szörnyek és távoli bolygók szerepelnek. Ez a körülírás kielégítheti azokat, akik nem olvasnak sci-fit. Azoknak viszont, akik ismerik és olvassák[,] nem kell sokat magyaráznunk, ők úgy is tudják, miről van szó. Ezzel a definiálás lidércnyomásától sikeresen megszabadultunk.*”²²

Kétségtelenül elegáns megkerülése a problémának, ám mégiscsak szükségét érezzük egy olyan definíció alkalmazásának, amely ha vitatható is, de körülírja a tudományos-fantasztikus tematika lényegét az irodalomban.

Első pillantásra a tudományos és fantasztikus jelzők kizárják egymást. Hogyan lehet valami tudományos, ha egyszer fantasztikus, vagy épp fordítva? Ha azonban a tudományos jelzőn racionalist értünk, a fantasztikusan pedig fikciót, akkor máris közelebb kerülünk egy jól használható definícióhoz. Közelítsük meg tehát a kérdést a racionalitás oldaláról, hisz az író *Alain Le Bris* is azt mondja: „*A science fiction nem más, mint az értelem tündérmeséje.*”²³ Az értelem, a természettudományok szerepét hangsúlyozza a neves lengyel író, számtalan sci-fi és utópisztikus regény és novella szerzője *Stanisław Lem* (1921–2006). Tudományos-fantasztikus irodalom és futurológia című, az SF irodalomról szóló elméleti munkájának bevezetőjében Lem a következőket mondja: „*A science fiction országába tervezett expedíciónk során leginkább azok a dolgok érdekelnek bennünket, amelyek pillanatnyilag nincsenek, de valamikor a jövőben megszülehetnek, valamint azok, amelyek nincsenek és minden bizonnyal nem is lesznek, de amelyek »létezhetek volna«, mert létezésük a legcsekélyebb mértékben sem mond ellent a természet törvényeinek.*”²⁴ Lem megközelítése különösen fontos, mert egy fikatív, de racionalis eszközökkel operáló – a természet törvényeinek nem ellentmondó – jelenségként határozza meg az SF szerepét az irodalomban. Lem meghatározása azonban pontatlan, ismerünk tudományos-fantasztikus irodalmi alkotásokat, amelyek a mai természettudományos ismereteinknek ellentmondanak.

Lem definíciója közel visz bennünket az irodalmár és filozófus *Tzvetan Todorov* megállapításához, aki *Bevezetés a fantasztikus irodalomba* című művében a tudományos fantasztikum kapcsán a racionalitás szerepét helyezi előtérbe: „*Itt a természetfölötti jelenség racionális magyarázatot kap, ám olyan törvények alapján, melyet a kor tudományossága nem ismer el. [...] Ezekben a történetekben az események irracionális premisszákból kiindulva teljesen logikusan követik egymást.*”⁵ Lemet és Todorovot követve eljutunk ahhoz az értelmezéshez, amelyet kutatásaim során mértékadónak tekintettem. *S. Sárdi Margit* az ELTE Irodalom- és Kultúratudományi Intézetében több mint másfél évtizede megalakult SF irodalommal foglalkozó szemináriumának vezetőjének definíciója szerint: „*A tudományos-fantasztikus irodalom ma még nem létező vagy föl nem ismert problémákkal foglalkozik, s azokra racionális megoldást kínál, vagy fordítva létező fölismert problémákkal foglalkozik, de racionális megoldást kínál.*” Sárdi Margit meghatározása vitatható, sokszor tág értelmezésre ad lehetőséget, mégis jól írja körül a sci-fi lényegét, a racionalitást. A racionalitás nem azt jelenti, hogy egy irodalmi műnek valóságosnak, tudományosan hitelesnek kell lennie. A tudományos hitel ugyan üdvözlendő, de semmiképpen nem alapkövetelmény egy szépirodalmi alkotásban. A tudományosság az SF irodalomban nem tudományos elveken alapuló valóságot, hanem racionalist jelent. Egy eljárásról ugyanis, ha kiderül, hogy tudományosan megkérdőjelezhető, megoldásának racionális jellege még megmaradhat. A racionális megoldás akkor lesz fantasztikus, ha fikciós, nem létező elveken alapul. A fikciós, de racionális megoldás egy irodalmi műben, nemcsak hogy nem áll ellentétben egymással, de ez a tudományos-fantasztikus irodalom alapkövetelménye.⁶

Nézzünk egy gyakorlati példát. Tétélezzük fel, hogy egy irodalmi műben az időutazásról olvasunk, mint *H. G. Wells* 1895-ben megjelent regényében, *Az időgépben*. Wells művében az időutazás leírása technikai felfedezésre vezethető vissza, azaz racionális, létezésének feltételezése azonban fikciós, hisz jelenlegi természettudományos ismereteink szerint az időutazás csupán elméleti lehetőség, azaz Wells műve SF tematikát használ. Ha az időutazás valamilyen természetfeletti, irracionális okokra vezethető vissza, mint például álom keretein belül, lásd *Herczeg Ferenc Sziriusz* című elbeszélésében, akkor a mű fantasztikus.

(Utópia) Az utópia és a SF a 19. században két egymástól elválaszthatatlan irodalmi tematika. Az ebben az időszakban magyar nyelven megjelent utópiák kivétel nélkül a sci-fi tematikáját használták.⁷

Az utópia a toposz szó és az u fosztóképző összetételéből ered. Jelentése Seholország, utalva ezzel a világ fiktív voltára. Az utópia eredeti szűkített értelmében egy adott korban a közvélemény és az értelmiség számára megvalósíthatatlannak látszó, társadalmi és államelméleti elképzelést jelent. A 19. század végi utópiák írói a közvéleménnyel vagy az utókorral ellentétben hisznek elképzeléseik megvalósíthatóságában. Az utópia fogalmának tágabb értelmezése szerint minden fantasztikus jellegű államelméleti kérdésekkel foglalkozó irodalmi mű ebbe a tematikába tartozik.⁸

Az utópiákat három csoportba sorolhatjuk. Annak mentén, hogy milyen életet élnek a benne élő emberek, megkülönböztetünk eutópiákat, disztópiákat és antiutópiákat. Az eutópiák (eu+topoi) eszményi, a disztópiák (disz+topoi) rossz, antihumánus társadalmi berendezkedést írnak le. Az antiutópia (ellenutópia) elromlott világot mutat be, vagyis egy már meglévő eutópisztikus elképzelés hamis, negatív megvalósulását ábrázolja.⁹

A köznyelv és a szakirodalom egy része eutópia értelemben használja az utópia, disztópia értelemben az antiutópia szót. Megjegyzem továbbá, hogy az utópia és az utópisztikus szavakat gyűjtőnévként (eutópia, disztópia, antiutópia) fogom használni.

(*SF és utópia Magyarországon 1867 előtt*) A magyar utópia és SF irodalom gyökerei a 18. század végéig vezethetők vissza. Az első magyar szerző tollából megmaradt utópia 1774-ben jelent meg. Alkotója *Bessenyei György* a felvilágosodás legnagyobb hazai alakja. *Der Amerikaner* címmel megjelent rövidke művét *Kazinczy Ferenc* fordította magyarra. Bessenyei szatírja alaptípusa a térben elkülönülő utópiáknak. Írásában egy ősi és édeni elzárt világot ábrázol. Az elzárt utópisztikus sziget a hazai irodalomban toposszá vált, később Jókai regényeiben (Senki szigete *Az arany ember*ből, vagy *Ahol a pénz nem isten* című regényének mini társadalma) jelent meg.¹⁰

A 19. század első negyedében Magyarországon három jelentősebb utópisztikus SF műről tudunk. 1836-ban *Ney Ferenc* (1814–1889) *Utazás a Holdba*, 1837-ben *Koronka József* (1790–1863) *Utazás a régi Európa romjai felett a 2836-dik évben*, 1838-ban *Munkácsy János* *Hogyan áll a világ a jövő században* című regényei mutatták be az első tudományos-fantasztikus és utópisztikus elképzeléseket. A legjelentősebb utópia a korszakban az erdélyi író *Jósika Miklós* (1794–1865) nevéhez fűződik. 1847-ben napvilágot látott disztópikus *Végnapok* című novellája, a kihülőben lévő Földön játszódik.¹¹ Ez a mű sokáig lezárása a hazai utópisztikus sci-fi irodalomnak.

Az 1849–1867 között nagyon kevés magyar nyelvű utópia és SF mű született. *Jósika Miklós* emigrációban 1862-ben megjelent *Két élet* című regénye, valamint ugyanebben az évben *Madách Imre* *Az ember tragédiája* című műve tartozik a legjelentősebbek közé. Az ember tragédiáját bűszkén tartja elődjének a hazai utópia és SF irodalmi tematika, hisz az utolsó négy színből három a jövőben játszódik (falanszter, világűr, kihülő Föld). A falanszter szín éles kritikával bemutatott utópista szocialista disztópia, a kihülő Föld pedig kedvelt SF téma volt a korszakban.

(*Utópisztikus és SF irodalom a dualista Magyarországon*) A dualista Magyarországon indul meg a fantasztikus irodalom, elsősorban az SF tematika kiteljesedése. A technikai hatékonyságnövekedés szédítő üteme, a városiasodással járó társadalmi változások Magyarországon is megteremtik egyrészt befogadói, másrészt írói oldalról az SF és az utópisztikus irodalom felfutásának feltételeit. Mennyiségileg és minőségileg ugrásról beszélhetünk a korszak kapcsán. Az SF tematika rendkívül sokoldalú irodalmi tematika, amely az irodalmi főárammal szemben – vagy mellett – egyszerre lehet játékos és intellektuális, metaforikus és realisztikus, vidáman szatirikus és kalandos, való- és meszeszerű, vagy épp súlyos társadalmi és civilizációs problémák kifejezésének az eszköze. Csak egyetértéssel tudjuk idézni *Hernádi Gyula* (1926–2005) írot, aki a SF irodalomról nyilatkozva megállapítja, hogy a sci-fi a logikai és metaforikus konstrukciók egységét próbálja megteremteni, így szükségszerűen túllép a realizmuson és bátran nyit a fantázia felé. „*A fantázia az emberiség leghatékonyabb fegyvere az alkalmazkodásban, a világ kreatív meghódításában*” – mondja *Hernádi*.¹² A dualizmus korszakában ismert írók sora, köztük *Jókai Mór*, *Herczeg Ferenc*, *Cholnoky Viktor*, *Karinthy Frigyes* és *Babits Mihály* írt fantasztikus tematikájú novellákat és regényeket. A dualizmus kori magyar nyelvű SF tematika változatosságára jellemző, hogy egyszerre találjuk meg benne a bibliai teremtéstörténetet bemutató kalandos utazásos történetet (*Jókai Mór* *Egész az északi pólusig*) a nevetető szatírát (*Herczeg Ferenc* *Cserebőrűek*), a távoli és idegen romantikus varázst felvillantó kalandregényeket, vagy épp a társadalmi és politikai üzenetet közvetítő utópiákat (*Beksics Gusztáv*: *Barna Arthur*). A hazai SF tematikában alkotó írókat – mint kortársaikat az egész világon – elsősorban az emberiség nagy kérdései érdekelték. A technikai és tudományos hatékonyságnövekedés, az ezzel járó konfliktusok, problémák, nehézségek, ezek hatásai az ember történelmére, társadalmára, kultúrájára, mindennapi életére, életminőségére stb. A dualizmus kori utópisztikus és SF irodalomra általánosság-

ban a derűs optimizmus a jellemező. A szerzők bíznak a technika, a természettudományos felfedezések világmegváltó, átalakító szerepében. Jókai Mór *A jövő század regényének* előszavában, az eljövendő új társadalom megteremtésének lehetőségét a tudomány új felfedezéseire, eredményeire alapozza: „Igaz, hogy egy hipotézisre van építve az egész. Egy találmányra, mely a világot át fogja alakítani”.¹³ Kritikus hangok persze akadtak. A neves publicista Beksics Gusztáv 1880-ban írt Barna Arthur, *Boross Mihály* 1914-ben *A harmadik testamentom* (sic!) című SF regényében kérdőjelezi meg Jókai optimizmusát.

A magyarországi utópisztikus és SF irodalmat az első világháború kitérőse változtatta meg. Kiderült, hogy a technika és a természettudomány eredményei nemcsak jóra, de rosszra is fordíthatók. A világháború utáni magyar utópisztikus irodalom ezért jóval borúlátóbb, áthatja a félelem az újabb világháborútól és a diktatúrától.

(*Az anarchizmus irányzatai és jellemzői*) Az anarchizmus alapvetően eutópisztikus eszmerendszer, egyben a legradikálisabb és legteljesebb kifejeződése a francia forradalom egyenlősítő és modernizáló eszméjének. Az anarchizmus egy új uralom nélküli társadalmat vetít előre, hisz abban, hogy az ember felnőtt, a történelem menete megváltoztatható. A szabadság és egyenlőséget nem tartja szembenállónak, sőt megvalósíthatónak véli.¹⁴ *Bozóki András* és *Sükösd Mihály* az anarchizmusról írt könyvükben világítanak rá az anarchizmus paradoxonára: „[...]mindenki anarchizmusa tehát az anarchia feltétele. Ha azonban mindenki anarchista volna, már nem is lenne szükség anarchizmusra. E ponton jól megragadható az anarchizmus utópikus jellege, hiszen megvalósításának előfeltétele megegyezik kitűzött céljával. Anarchia nem lehet előre leírt, kidolgozott utópia, mert az kényszert jelentene mindazok számára, akik nem hívei.”¹⁵

Az anarchizmus három alaptípusra osztható: kollektivista, individualista (vallásellenes) és vallásos anarchizmusra. A kollektivista típuson belül további három irányzatot tudunk megkülönböztetni: kollektivista anarchizmus, anarchista kommunizmus és az anarchoszindikalizmust. A kollektivista irányzatok közel állnak a szocializmushoz. Közös jellemzőjük a lázadás a kizsákmányolás és az uralom intézményei ellen. A *Pierre-Joseph Proudhon* (1809–1865), *Mihail Bakunyin* (1814–1876) és *Peter Kropotkin* (1842–1921) elméleti művei nyomán létrejött irányzat célja egy szabad társadalom elérése, amely a gazdasági és politikai uralmi formák eltörlésén keresztül valósítható meg. Proudhon, Bakunyin és Kropotkin elsődleges feladatnak, a magántulajdon eltörlését tekintette.¹⁶

A filozófus *Max Stirner* (1806–1856) által megalapozott individualista anarchizmusban a liberalizmus hagyományának öröksége dominált. Stirner számára a minden kötöttségtől mentes szabadság, az önérdek és az önérvényesítés elsődlegességét hangsúlyozta, az állam követelményeivel szemben. Az individualista anarchizmus egy mellékágaként létrejött az állam eltörlését célzó libertárius anarchista felfogás.¹⁷

A vallásos anarchizmus a nagy világvallások tradícióihoz nyúlt vissza. Tanításaiban az emberek egyenlőségét, lelki életének fontosságát, spirituális erejét emelte ki, elvetve a politikai vagy bármilyen más elnyomást. A legjelentősebb képviselője az orosz író *Lev Tolsztoj*, aki az evangéliumi öskereszténység előnyeit hangsúlyozta. A vallásos anarchizmus békés irányzat, céljai elérése érdekében elutasítja az erőszakos eszközök használatát.¹⁸

Magyarországon elsősorban a vallásos és a kommunista anarchizmus vált szélesebb, elsősorban értelmiségi körökben ismertté. A vallásos anarchizmust hirdető *Schmitt Jenő Henrik* (1851–1916) és kommunista anarchizmus elméletén dolgozó, s utóbb az anarchoszindikalizmusig eljutó gróf *Batthyány Ervin* (1877–1945) nézetei formálták a századforduló társadalomelméleti vitáit.¹⁹

(Az anarchizmus a magyar nyelvű utópisztikus irodalomban) A dualizmus kori utópisztikus és SF irodalomban eltérő hangsúllyal és értékítélettel, írók sora foglalkozott műveikben az anarchizmus megjelenésével. Jókai Mór A jövő század regénye 1872–74-ben, Privigyey Pál Magyarország nem volt, hanem lesz című regénye 1879-ben és újrairt változatban 1887-ben, Beksics Gusztáv Barna Arthurja 1880-ban, Naszády József 1903-as *Αναρχία (Anarkhia)* és Bessenyei Magyar Gyula 1907-ben írt *Félszázad múlva* című regényeiben játszottak fontos szerepet anarchista nézetek.

A szövegek anarchizmusról alkotott képe alapján két csoportba oszthatók. Jókai, Privigyey, Beksics, Bessenyei a káosszal, a felforgatással, a disztópiába vezető úttal azonosította az anarchizmust. Ezzel szemben Naszády József regényében anarchizmus eszméire alapozott eutópikus, paradicsomi jövőképet vázolt fel.

(Disztópikus káosz) Az anarchizmusról a korabeli legjellemzőbb kép a felforgató, lázító, erőszakos ember, aki céljai érdekében nem riad vissza semmitől. Gondoljunk csak *Dosztojevszkij Ördögök* című regényéből *Pjotr Sztjepanovicsra*. Az utópista szépírók interpretációja tökéletesen illeszkedik az anarchizmus századfordulós általános megítélésébe. Az anarchisták 1881-es londoni kongresszusán elfogadott, majd 1882-ben és 1883-ban megerősített elveik szerint az anarchizmus bizonyos irányzatai a merényleteket legitím eszköznek tartották. Ennek jegyében 1880 és 1900 között terrorista merényletek egész sorát követték el anarchista elkövetők, gondoljunk csak *Erzsébet királyné, II. Sándor orosz cár*, vagy *William McKinley* amerikai elnök esetére. Ezek az akciók a korszakban egészen máig ható érvénnyel azonosították az anarchizmust a terrorizmussal és az erőszakkal.²⁰

Jókai Mór a világirodalomban elsőként – ugyanabban az évben, mint Dosztojevszkij az *Ördögökben* – reagál az oroszországi anarchizmus terjedésére. Jókai műve egy nemzeti romantikus eutópisztikus mű, amelyben a szerző a dualizmus feltételezett jövőjét írta meg. Jókai regényében egy olyan jövőképet ábrázol, ahova Magyarország a dualizmus megkötését követően, öt nyugodt évtized esetén eljuthat.²¹ Jókai erős ellenérzéssel viseltetett az anarchizmussal szemben, féltette Magyarországot és a világot az erre az eszmerendszerre alapozott jövőtől, amely regényében az 1950-es évekre átvette az irányítást Oroszország felett: „*A Nihil világa ez. A múlt századokban is létezett a nihilizmus fogalma, csakhogy akkor ez azon tant jelenté, melyben az ember annyira el van merülve az istenség bámulatában, hogy saját énjét »semmi«-nek tekinti. De most megfordították a tant: a modern nihilizmus szerint minden embernek csak saját »énje« az imádat tárgya, minden egyéb: isten, haza, embertárs, család, szerető: – az a semmi.*”²² A korabeli sajtóban Magyarországon és egész Európában az anarchistákat nihilista névvel illették. Az elnevezés *Turgenyev Apák és fiúk* című regénye nyomán terjedt el. A hazai közéletben egyaránt így nevezték az orosz forradalmi irányzatot, a szociáldemokráciát és az anarchistákat. Az 1860-as, 1870-es években főleg Bakunyin és más anarchista vezetők követőit hívták így.²³ A jövő század regényében a nihilizmus elsöpörte a cárokat. „*Most ott a Nihil uralkodik. Nem is nevezi magát Oroszországnak többé, hanem »Nihil országának«.* Nem hazája többé a pánszlávizmusnak, nem fenyegeti Európát azzal, hogy »kozákká« fogja tenni: csak a »Semmi«-vé akarja tenni. Nem fenyeget hódítással, nemzeti elnyomással, csak mindannak az eltörlésével, ami úr, ami szuverén, ami hit, ami magasság.” – mondja Jókai a nihilista Oroszországról.²⁴ Jókai az anarchista mozgalomról ismereteit elsősorban a korabeli hírlapirodalomból merítette.²⁵ A regényben a nihilisták felforgatóként jelentek meg, és a Nihil országa érdekében dolgoznak. A fiktív magyar Otthon államot például általános sztrájkjal kívánják megbénítani.

Nem Jókai volt az egyetlen, aki egységesen felforgató eszmét látott az anarchizmusban. Privigyey Pál A jövő század regényének szerény tehetséggel újrairt nacionalista változataiban (Magyarország nem volt, hanem lesz) az anarchisták, a szocialisták és a

kommunisták Európa békéjének kerékkötői, akik káoszt hoznak Magyarországra, amikor forradalmat kirobbantva elsöprik az uralkodót.²⁶ Hasonlót találunk Beksics Gusztáv regényében is. A forradalmi szocialista nézetekkel szemben alternatívát kereső Beksics művében a nihilisták és a szocialisták szövetsége dönti meg Oroszország és Németország kormányait.²⁷ Bessenyei Magyar Gyula regényében rokon eszmeként mutatja be a szociáldemokráciát és az anarchizmust, előbbit hernyóhoz hasonlítja, amiből kifejlődik az anarchista pillangó. Művének tetőpontján a forradalmat kirobbantó lázadó szociáldemokrata tömegek pillanatok alatt válnak anarchistává. Bessenyei számára az anarchista a pusztá felforgató szinonimája, akik a meglévő társadalmi rend elpusztításán dolgoznak.²⁸

(*Anarchista eutópia*) Naszády József *Ἀναρχία* című regénye egyedülálló a hazai utópisztikus irodalomban. Tudomásunk szerint az egyetlen szerző, aki utópisztikus és SF eszközökkel, az anarchizmus eszméire felépített, pozitív, eutópikus jövőképet ábrázol.

Naszády József életéről keveset tudunk. 1852-ben született, 1876-ban szerzet ügyvédi oklevelet a budapesti egyetemen, majd Nagyikindán nyitott ügyvédi irodát. 1903-ban megjelent regénye az *Ἀναρχία* műfaját tekintve esszéregény. A cselekmény csupán szükségesek, amelynek addig van szerepe, amíg a főhőse a jövőbe jut. Ezután a szerző fantáziáját elengedve fejt ki elképzeléseit, gondolatait az ideálisnak vélt anarchista társadalomról.

Művének első felében (*A hogy van*) megismerjük a főhőst, a katolikus papot, akit a magyar szabadságharcban betöltött szerepe miatt száműzetésre ítélték. Vándorlása során a távoli Indiában vallási vétséget követ el. Büntetése részeként „delejes álm”-ban kell töltenie néhány évet. Egy szerencsétlen véletlen következtében azonban ezer esztendőn keresztül eszméletlen marad. Az ébredés után a regény második része (*A hogy lesz*) a jövő új társadalmának ismertetéséről szól. A 2900 körül játszódó regény egy anarchista kommunista eszmékre felépített, szélsőségesen egalitárius és pragmatikus alapokon álló eutópikus jövőképet mutat be.²⁹

A mai olvasó leginkább technikai eszközeit és felfedezéseit találhatja szimpatikusnak a műben. A jövő technikai szintjének leírásánál a szerző élvezettel ecseteli az emberi életet segítő találmányokat. A regényt technofil szemléletű, amely francia, elsősorban *Jules Verne* hatását tükrözi. Az időjárás szabályozható, futurisztikus járművek szelik keresztül a földet és az eget. A jövő házait geotermikus energiával fűtik, a tiszta levegőellátás megoldott és hatalmas épületekben zajlik a munka. Az orvostudomány sokkal hatékonyabbá vált, az operációk fejlett eszközökkel zajlanak, nincs betegség, fogyatékosság, az emberi életkor kétszáz év. A repülés megoldott, a kocsik 300 km/h sebességre képesek.³⁰ Ám ezek az eszközök csak az élet, a kényelem, a jólét elősegítésének eszközei, a társadalmat – szemben Jókai, Beksics, vagy Boross Mihály regényével – nem formálják át.

(*Szépirodalmi hatások*) Naszády regényének egyik legfontosabb forrása *Edward Bellamy Visszapillantás a 2000. évre* című, 1888-ban az Egyesült Államokban megjelent kommunizmust népszerűsítő regénye. Bellamy a mai olvasó számára lassú sodrású eutópiája az Egyesült Államokban megjelenésének idején rendkívüli népszerűségnek örvendett. A regény alapvetően befolyásolta az angolszász világ utópisztikus irodalmát, valamint az amerikai szocialista mozgalmat.³¹ Később több hivatalos és több tucat nem hivatalos folytatása született. Bellamy regényének főhőse egy véletlen folyamán álomba merül és 2000-ben tér magához, a megvalósult kommunizmusban, ahol az emberek teljes egyenlőségben élnek, a nemzeti és vagyoni ellentétek megszűntek. A regény magyar nyelven 1892-ben látott napvilágot *Csernyei Gyula* fordításában. A szélesebb olvasóközönség, elsősorban a munkásság körében különösen kedvelté vált. A politikus, később köztársasági elnök Szakasits Árpád visszaemlékezései szerint, gyerekkorában

cipészmeister édesapja ebből a könyvből olvasott fel a köré sereglett munkásoknak.³² Nyugati sikerei ellenére Bellamy műve a magyar irodalmi élet főáramára nem gyakorolt jelentős hatást.

Naszády azonban nem csak az amerikai szerző művéből ismerhette meg az utópikus kommunista nézeteket. Bellamy regényével azonos évben, 1888-ban jelent meg *Tövölgyi Titusz Az új világ. Regény a szocializmus és kommunizmus társadalmából* című regénye. Tövölgyi utópiája Bellamy-hoz hasonló kommunisztikus jövőképet mutat be, ahol a társadalmi, nemzeti ellentétek megszűntek, az emberiség számára egy konfliktus maradt, a csúnyák és szépek harca.

(Eszmetörténeti hatások – állam, magántulajdon, család és nevelés) Naszády, Bellamy és Tövölgyi is utópisztikusan gondolkodtak, hisznek a kommunisztikus eszmék megvalósíthatóságában, amelynek segítségével megteremthető egy konfliktustól mentes társadalom. Eszmetörténeti oldalról nézve a három jövőkép azonban a hasonlóságok mellett is eltérő alapokból táplálkozik. A különbség az állam szerepének és jövőjének megítélésből eredt. Tövölgyi és Bellamy regényeiben feltételezték, hogy az állam a jövőben fenn fog maradni. Ezzel szemben az állam felszámolását, megszűnését az anarchisták elsődleges célként határozták meg. Az individualista anarchista *Benjamin Tucker* például több írásában is kritika alá vette *Marx* követőit, többek között Edward Bellamy-t is. A marxi utópiák, amelyek megtartják az államot, nézete szerint előbb-utóbb diktatúrához, azaz diktatópiához vezetnek: „*Bármit is tanít az államszocializmus, rendszere – ha már egyszer uralomra került – elkerülhetetlenül arra van ítélve, hogy államvallássá váljon, vallássá, amelynek kiadásaihoz mindenkinek hozzá kell tennie egy garast, és amelynek oltára előtt mindenkinek le kell borulnia.*” Tucker individualista nézetei szerint az anarchizmus összeegyeztethetetlen a kommunizmussal, és akik erre törekednek céljaikat tekintve nem tesznek mást, mint valójában az anarchizmus neve alatt olyan rezsím létrehozását akarják, amely despotikus végeredményre vezet. Tucker nem hitt az anarchista kommunista *Johann Most* és Kropotkin erőszakos tulajdon-kisajátítási módszereiben sem.³³ Naszády regényének kezdetén, Tucker szellemében határozottan elveti a *Cicero* által megfogalmazott „*salus rei publicae suprema lex esto*”, azaz „*a legfőbb törvény az állam üdvé legyen*” elvét. Művében azonban nemcsak az államok, a népek és nemzetek is eltűntek.³⁴ Naszády regényében az anarchizmust és a kommunizmust nem tartotta összeegyeztethetetlennek. Naszády szigorú ellensége a magántulajdonnak, regényének világában vagyoni különbségek nincsenek.³⁵ Az ember belső nemesedése megvalósult, a munkások immár a közért dolgoznak, nincs pénz, nincs kereskedelem, a bőség viszont teljes és folyamatos.³⁶ Az új társadalom jelmondata: „*Senki semmit önmagáért, mindenki mindent a közjóért tesz.*”³⁷

A magántulajdonról alkotott elképzelések központi szerepet játszottak az anarchista gondolkodók elképzelésiben, Naszády feltételezhetően tőlük merített. *Johann Most* 1890-ben megjelent *The Social Monster* című tanulmányában (magyarul *A kommunista anarchizmus* címen jelent meg) az anarchia célját egy olyan társadalmi állapot megteremtésében látta, ahol megszűnik az ember ember általi alávetése, így az állam, a törvény, a kormányzat feleslegessé válhat, és mindenki teljes szabadságot élvezhet. *Most* szerint anarchiát csak kommunista felépítésű társadalomban lehet elérni. Ennek megfelelően történelemszemlélete osztályharcos. *Karl Marx*tól kölcsönzött elmélete szerint az uralmat (archiát) gyakorló mindenkori fél, a történelem során próbálta fenntartani uralmát a leigázott és kizsákmányolt embertársai fölött. Ezzel szemben az elnyomottak a zsarnokság szétzúzásaért küzdöttek.³⁸ *Most* az anarchista cél megvalósítását a kommunista társadalmi átalakítás útján tartja lehetségesnek. A kommunizmus segítségével megvalósulhatna a vagyonközösség, amely feleslegessé tenné a különböző uralmi formákat. *Most* szerint ezzel megvalósulna a szabadság és egyenlőség, létrejönne az uralomnélküliség, tehát az anarchia.³⁹ *Most* a magántulajdonban látja az ember megrontóját,

sőt az egyén erkölcsi nemesedésének gátját fedezi fel benne: „*A magántulajdon intézményén áll és bukik minden olyan rossz emberi tulajdonság, amely eltorzítja az embert. Az irigységnek, rosszakaratnak, bűvágnak, uralkodhatnámnak a kommunista viszonyok között nincs semmi értelme, másrészt a testvériség, szolidaritásérzés és versengés a közjó érdekében magától érteendő fogalomnak számítanak.*” Most szerint a kommunista társadalom kényszerektől mentes, de harmonikus, amely állapotot az állam keretei között megvalósítani nem lehet, csak a teljes anarchiában. Most emberképe optimista. Hiszi, hogy az ember alaptermészete jó. Elmélete szerint embereket csak fel kell szabadítani a szolgaság jármától, szabadságot kell nekik adni és rövid idő alatt megtanulnak testvérien viselkedni egymással.⁴⁰ Hasonlót mond Proudhon is, aki szintén a közösségiség és tulajdon ellen emeli fel a hangját: „*A közösségiség hátrányai oly evidensek, hogy a kritikusok soha nem vesztegettek túl sok ékesszólást arra, hogy elvegyék tőle az emberek kedvét. Jövátéhetetlenül igazságtalan, erőszakot tesz a rokonszenveken és ellen-szenveken, vasra veri az akaratot, erkölcsi kínokat okoz a tudatnak, elgyengíti a társadalmat – vagyis, s ez mindent elmond –, állati és stupid egyformasággal láncolja le az ember szabad, aktív, gondolkodó, le nem igazított személyiségét.*” Proudhon szerint a tulajdon a gyenge kizsákmányolása az erős által, míg a közösségiség az erős kizsákmányolása a gyenge által.⁴¹

A hazai anarchista gondolkodók közül a magántulajdon kérdésében Johann Mosthoz hasonló álláspontra helyezkedett Batthyány Ervin. 1904-ben a Társadalomtudományi Társaság ülésén rendezett vitaest keretében Schmitt Jenő Henrik és *Migray József* mellett fejtette ki gondolatait az anarchizmusról, amely később írásban is megjelent. Az anarchizmusban Batthyány Mosthoz hasonlóan az uralomnélküliséget látta, ahol az emberek együttélése „*minden külső hatalom és erőszak nélkül tisztán az emberek szabad, testvéri együttélésén alapul.*” Batthyány az állam megszüntetése mellett az anarchizmus célját a tulajdon megszüntetésében és a teljes kommunizmusban határozta meg. A tulajdon legerősebb korlátja az „*emberiszabadságnak, egyenlőségnek, testvériségnek*”, fenntartása erőszak és kényszer alkalmazását teszi szükség-szerűvé. Batthyány eutópikus anarchista álomképében a kényszer megszűnése után mindenki erejéhez mérten és saját hajlamait követve fog dolgozni, saját szükségletei szerint fog a közös munka eredményében megtermelt javakban részesedni. Batthyány úgy gondolta, hogy a javak felosztása, cserélése, értékelése feleslegessé fog válni. Minden ember számára három maximum négy óra lesz a munkaidő, szellemi és testi munkát mindenki végezni fog. Batthyány ebben a tudományos és technikai haladás fokozódásának alapját látta. Ha a szükségletek korlátlan kielégítése mégsem valósulna meg, akkor a nehézségen a testvéri szeretetben élő emberek könnyen áthidalják majd a konfliktusokat.⁴²

Naszády elképzeléseiben a magántulajdon eltörlése csak az egyik sarokkő, végső soron okozat. Az anarchista kommunista jövőnek alapja az erkölcs, az erkölcs pedig egy forrásból táplálkozik, a nevelésből. Az embert Naszády szerint nem csupán a magántulajdon, hanem a társadalom, elsősorban a család rontja el még fiatal korában. Naszády két ok miatt ítéli el a család intézményét. Egyrészt az első uralmi formát látja benne, másrészt a szocializációs hatásai miatt tekint rá ellenségesen, mondván a magántulajdon szeretetét ülteti el az egyénben. Álláspontja szerint helyes neveléssel olyan társadalmat lehet létrehozni, amely nem ismeri a vagyoni, nemzeti, sőt nemi ellentéteket.⁴³ Naszády úgy vélte, hogy a magántulajdon eltörlésével a család értelmét veszti, mert az általános emberi boldogság közepette nem szorul többé védelemre a nő, mint a régi korokban. A megélhetés kényszerének eltűnésével a különeműek szövetkezési kényszere, azaz a házasság okafogyottá válik. A kényszerektől mentes társadalomban a szerző elmélete szerint a férfi és a nő további egyesülésére csak természeti, azaz fajfenntartási célokból kerülhetne sor. Ennél a pontnál jól kitapintható Naszády saját gondolkodási elvei szerint logikus, külső szemlélő számára azonban rideg szemlélete, ami tulajdonképpen az érzelmek motivációs szerepét tagadja, és mindent materialista alapról közelít

meg. Naszády a család eredetének értelmezésében az anarchista és marxista koncepciót követte. *Fredrich Engels A család, a magántulajdon és az állam eredete* című művében a házasságok eredetét előnyösségi szempontból kötött megállapodásként értelmezte, amelynek alapja a magántulajdon, célja, hogy biztosítja a férfi abszolút uralmát a nő és gyermekei felett.⁴⁴ Az anarchisták végső soron tovább gondolták ezt az értelmezést. A gyerekek közösségi nevelését már Mihail Bakunyin *Forradalmi katakizmusában* megfogalmazta. Bakunyin a családot, mint jogi formát megszüntetendőnek tartotta, mert az alapja a magántulajdon és a törvény. Nézetei szerint – amelyet több vonatkozásban Tóvölgyi is átvett említett regényében – a polgári házasságot a szabad házasságnak kell felváltania, ahol minden nőnek és férfinak joga lenne bárkivel és bármikor szövetségre lépni vagy azt fölbontani, a társadalom pedig ezt nem akadályozhatja meg. A szülő gondozhatja a gyermekét, de csak a társadalom ellenőrzése mellett. A gyermek Bakunyin szerint egyedül önmagához tartozik, neveléséről a közösségnek kell gondoskodnia.⁴⁵ Naszádynál a gyerekek maximum tíz éves korig élhetnek együtt szüleikkel, azután a társadalom veszi át nevelésüket. Regényében a jövő nevelése már nem ismer nemi különbségeket, mindenki egyforma testi és szellemi képzésben részesül.⁴⁶ Az anarchista *James Guillaume Gondolatok a társadalmi szervezetről* című 1876-ban megjelent munkájában leszögezi, hogy a gyerek nem a szülő tulajdona, önmagához tartozik. Guillaume szerint a szülő helyett a társadalomnak kell átvállalnia a gyermek nevelését. *„Ha ezt az általános elvet leszögeztük, úgy véljük, nem kell pontosan és részletesen rögzítenünk a formát, amelyben alkalmazni fogjuk: mert azt kockáztatnánk, hogy utópiát kergetünk; hagy-ni kell működni a szabadságot és megvárni a tapasztalat tanulságait.”* A szerző aztán mégis csak ad programot. A gyerekek nevelését két részre osztja. Ötől tizenkét éves korig inkább testi fejlesztésre van szükség, majd tizenhat éves korig a mindenkit be kell vezetni a szellemi tudományok szentélyébe. Ezzel párhuzamosan megkezdődik a második szakaszban az inasévek, amikor a gyerek szép lassan „termelővé” válik. A gyerekek azonban kezdetektől szabadságot kapnak: *„Nincs többé a pedagógus által önkényesen irányított iskola, melyben a reszkető tanulók a kinti szabadság és játékok után sóhajtognak. Összejöveleiken a gyerekek teljesen szabadok lesznek: ők szervezik meg játékaikat, előadásait, irodát állítanak fel a munka vezetésére, bírákat neveznek ki nézeteltéréseik elbírálására stb. Így szoknak hozzá a közléthez, a felelősséghez, a kölcsönösséghez; a professzor, akit szabadon választanak maguknak, hogy tanítsa őket, számukra nem gyűlölt tirannus, hanem olyan barát lesz, akit szívesen hallgatnak.”* A fenti néhány sor még a kritikus gondolkodót is lenyűgözi szuggesztív erejével. Nem kell azonban még csak a *Legyek Urát* sem elolvasnunk, hogy érezzük naivitását. Guillaume értékelése szerint a történelemben a család csupán a gyermek eltartását szolgáló intézmény. A család lerombolása nem célja az anarchistáknak, ám az intézmény meghatározásából kiderül, hogy Naszádyhoz hasonlóan pusztán fajfenntartó szerepet tulajdonítanak neki: *„[...]amíg egy újszülött létrejöttéhez két ellenkező nemű individuum közreműködése szükséges, lesznek apák és anyák, a természetes rokoni kapcsolatot a gyermek és azok között, akiknek életét köszönheti, a társadalmi viszonyok nem törölhetik el.”* Viszont a kapcsolat jellege teljesen meg fog változni. *„Senki nem mondja tehát, hogy a felszabadult és megújult társadalom lerombolja a családot. Ellenkezőleg, a kölcsönös szeretetet és megbecsülést, egymás jogainak tiszteletben tartását tanítja az apának, az anyának és a gyermeknek; s ugyanakkor szívükbe a szűk körre korlátozódó családi szeretet mellé, mely romlást is hozhat, ha kizárólagos marad, egy magasabb rendű és nemesebb szeretetet helyez, az emberiség nagy családjának szeretetét.”*⁴⁷

Naszády művében azt az időszakot ábrázolja kritikátlanul, amikor megvalósultak Guillaume elvei. A gyerekeket nem a szülők, hanem az egész emberiség szereti, mindenki egy nagy boldog családot alkot.⁴⁸

(*A földi paradicsom és könyörtelen racionalizmus*) A magántulajdon eltörlésével, az állam megszűnésével, a szerző által helyesnek vélt neveléssel az emberiség Naszády regényében eljutott egy olyan állapotba, ahol a szabadság abszolút, az egyenlőség a társadalom minden tagjának biztosított, a nélkülözés megszűnt. A szeretetben egyesülő emberiség ezzel megvalósítja a tökéletes uralom nélküli világot, az anarchiát. A szerző által megálmodott tökéletes földi paradicsomot. Ez a jövőkép azonban a mai olvasó számára korántsem idilli. Az érzelmeknek nincs helye a szép új világban, így a szerelem megszűnt, csupán nemi ösztön maradt belőle. Naszády világában nincsenek egyéniségek, az ember nem egyedi és megismételhetetlen szellemi entitás, hanem egy géphez hasonló szerkezet, amelyek csupán materiális igényei vannak. De nemcsak az egyén, hanem Naszády társadalmának egésze egy olyan konstrukció, amelyet Beksics és Boross műveikben egy tökéletesen és precízen működő géphez hasonlított, ahol az egyén csupán szükséges alkatrész, és amelyet *Aldous Huxley* évtizedekkel később olyan elmésen kifigurázott.⁴⁹ Maga az ember is átalakult, a nemi különbségek szinte teljesen eltűntek. Értéket csak gyakorlati haszon igazol. A művészetek mint ilyenekkel nem rendelkező tevékenységek a színházakkal, múzeumokkal együtt értelmüket veszítették. Az ember maximálisan racionálisan élhet, és végtelenségig pragmatikusan. Az orvosnak készülő fiatal a célszerűség érdekében csak a szakmájához szükséges dolgokat tanulhatja, más tudományokat (történelem, vallás, nyelvek) nem. Ezen a ponton értjük meg, miért nevezte kényszerutópiának Bozóki és Sükösd a regényt, ami az anarchizmus félreértését is jelenti, hisz arra nem kapunk választ, mi történik azokkal, akik az anarchizmus eszméivel összeegyeztetetlen kényszert nem szeretnék elviselni.⁵⁰ Igazságtalanok azonban ne legyünk. A regény fiktív világának lakói boldogok, eszükbe sem jut megkérdőjelezni, hogy lehetne másképp is.

Naszády eutópisztikus optimizmusának alapja véleményem szerint a racionalizmus, a hit és a hideg logika keveréke. Naszády hisz abban, hogy az ember alaptermészete megváltoztatható, formálható, hogy „tudományos”, racionális eszközökkel (nevelés, magántulajdon eltörlése) megteremthető valamiféle földi paradicsom, ahol minden ember egyenlő és szabad. A hitet pedig semmilyen érvrendszer sem döntheti meg. *Isaac Asimov Logika* című zseniális novellájából tudjuk, a hit által összefogott megfelelő feltevéseken alapuló posztulátumokkal, valamint kérérelhetetlen hideg logikával bármi bebizonyítható vagy igazolható. Az anarchizmus megteremtő legkiválóbb elmék külföldön és idehaza egyaránt folyamatosan hivatkoztak tudományosságra, racionalitásra, mégis ebbe a csapdába estek. Nézetrendszerük legalapvetőbb vonása a már-már vallásos erejű, többször fanatikus erejű hit, az ember formálhatóságában, erkölcsi nemesítésében, abban, hogy a materiális igények kielégítésével elérhető egy eszményi jövőkép. A 20. század szélsőjobbaldali és szélsőbaloldali totális diktatúrái után ilyen pragmatikus, gyakorlatias, érzelemmentes, az ember egyediségéről, sokszínűségéről megfélelmező jövőkép azonban számunkra, mai olvasó számára, riasztóan sivár és disztópikus hatást kelt.

JEGYZETEK

- 1 Frederik Pohl: A science fictionről. *Galaktika*, 1986. 4. sz. 38. o.
- 2 Kuczka Péter: Vissza a végtelenből. In: Kuczka Péter: *Határvidék. A science fictiontól a barkochbáig*. Hét Krajcár, Budapest, 1998, 43. o.
- 3 Idézi: Csernai Zoltán: Az értelem tündérmeséje. A tudományos-fantasztikus irodalom kialakulása a világirodalomban. In: *Vámpirok és csillagok*. Szerk.: Csernai Zoltán. WORD SF Magyar Tagozata, Budapest, 1988, 342. o.
- 4 Stanislaw Lem: *Tudományos-fantasztikus irodalom és futurologia*. Gondolat, Budapest, 1974, 19. o.

- 5 Tzvetan Todorov: *Bevezetés a fantasztikus irodalomba*. Napvilág, Budapest, 2002, 51. o.
- 6 S. Sárdi Margit: A magyar tudományos-fantasztikus irodalomról. *Alföld*, 2009. 5. sz. 61. o.
- 7 S. Sárdi Margit: Tudományos fantasztikum és utópia. In: *Kazinczytól egy új reformkorig. A magyar SF krónikája*. Metagalaktika, 2009. 11. sz. 47–48. o.
- 8 S. Sárdi: Tudományos fantasztikum és utópia... i. m. 46. o.
- 9 S. Sárdi: Tudományos fantasztikum és utópia... i. m. 46. o.
- 10 S. Sárdi: Tudományos fantasztikum és utópia... i. m. 47. o. Vö. Kuczka Péter: A sciencefiction Magyarországon. In: Kuczka Péter: *Éveken át*. Trikolor, Budapest, 1999, 294–308. o.
- 11 Jósika Miklós: Végnapok. Apokalyptikai novella. In: *Szemünk fénye: Erdélyi magyar írók történelmi elbeszélései*. Szerk.: Hunyadi Csaba Zsolt. Lazi, Szeged, 2008, 169–217. o.
- 12 Irodalom gyorsuló időben. A „Galaktika” irodalma. *Jelenkor*, 1980. 7–8. sz. 741–752. o.
- 13 Jókai Mór: *A jövő század regénye*. Sajtó alá rendezte: D. Zöldhelyi Zsuzsa. I–II. köt. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981, 9. o.
- 14 Bozóki András – Sükösd Miklós: *Anarchodemokraták. Az anarchizmus elmélete és magyarországi története*. Gondolat, Budapest, 2007, 26. o.
- 15 Bozóki–Sükösd: i. m. 37. o.
- 16 Bozóki–Sükösd: i. m. 17. o.
- 17 Bozóki–Sükösd: i. m. 17–18. o.
- 18 Bozóki–Sükösd: i. m. 18. o.
- 19 Bozóki–Sükösd: i. m. 88–91. o. és 121–125. o.
- 20 Bozóki–Sükösd: i. m. 24. o. és 73–74. o.
- 21 D. Zöldhelyi Zsuzsa: A regény keletkezése, forrásai. In: Jókai Mór: *A jövő század regénye*. I. köt. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1981, 563. o.
- 22 Jókai: A jövő század regénye... I. köt. 198. o.
- 23 D. Zöldhelyi: i. m. 569. o.
- 24 Jókai: A jövő század regénye... I. köt. 199. o.
- 25 D. Zöldhelyi: i. m. 571–575. o.
- 26 Privigyey Pál: *Magyarország nem volt, hanem lesz*. I. köt. Budapest, 1879. Magánkiadás. Vö. Privigyey Pál: *Magyarország nem volt, hanem lesz*. Politiko-Romantika. 1887. In: *XIX. századi magyar fantasztikus regények*. Válogatta: Tarjányi Eszter. Pázmány Péter Katolikus Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Piliscsaba, 2002, 145. o.
- 27 Bekszics Gusztáv: *Barna Arthur*. I–II. köt. ifj. Nagel Ottó. Budapest, 1880, 130–131. o.
- 28 Bessenyei Magyar Gyula: *Félszázad mulva. Regényes korrajz*. Stephaneum, Budapest, 1907, 141–142. o.
- 29 Naszády József: *’Avapχία*. Légrády, Budapest, 1903.
- 30 Naszády: i. m. 76., 89–103., 130., 175. o.
- 31 Kenneth M. Roemer: *Paradise Transformed: Varieties of Nineteenth-Century Utopians*. In: *The Cambridge Companion to Utopian Literature*. Edited by Gregory Claeys, Cambridge University Press, Cambridge, 2010. 99–102. o. Vö. Jonah Goldberg: *Liberfasizmus. A baloldal rejtett története Mussolinitól napjainkig*. XX. Század Intézet, Budapest, 2012, 213–214. o.
- 32 Kende János: Szakasits Árpád. Pályakép. In: *História*, 1980. 3. sz. <http://www.tankonyvtar.hu/hu/tartalom/historia/80-03/ch03.html> - utolsó módosítás 2013. 02.01.
- 33 Benjamin Tucker: Államszocializmus és anarchizmus. In: *Az anarchizmus klasszikusai*. Szerk.: Bozóki András – Sükösd Miklós. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest, 2009, 204–211. o.
- 34 Naszády: i. m. 3–16. o.
- 35 Naszády: i. m. 72–81. o.
- 36 Naszády: i. m. 106–120. o.
- 37 Naszády: i. m. 131. o.
- 38 Johann Most: A kommunista anarchizmus. In: *Az anarchizmus klasszikusai*. Szerk.: Bozóki András – Sükösd Miklós. Mundus Magyar egyetemi Kiadó, Budapest, 2009, 215. o.
- 39 Most: i. m. 216–217. o.
- 40 Most: i. m. 218. o.
- 41 Pierre-Joseph Proudhon: Mi a tulajdon? In: *Az anarchizmus klasszikusai*. Szerk.: Bozóki András – Sükösd Miklós. Mundus Magyar egyetemi Kiadó, Budapest, 2009, 65. o.
- 42 Batthyány Ervin – Migray József – Schmitt Jenő Henrik: *Anarkizmus*. Politzer Zsigmond és fia bizománya, Budapest, 1904, 20. o.
- 43 Naszády: i. m. 122., 134–137., 141–142. és 163. o.
- 44 Engels: *A család, a magántulajdon és az állam eredete*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1975, 88–89. o.
- 45 Mihail Bakunyin: Forradalmi katekizmus. In: *Az anarchizmus klasszikusai*. Szerk.: Bozóki András – Sükösd Miklós. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó, Budapest, 2009, 157. o.
- 46 Naszády: i. m. 80. és 163. o.
- 47 James Guillaume: Gondolatok a társadalmi szervezetről. In: http://mek.oszk.hu/02000/02003/html/–2013_majus_4-i_állapot_szerint.
- 48 Naszády: i. m. 106–110. és 142–155. o.
- 49 Bekszics: *Barna Arthur*, II. köt. i. m. 50. o.; Boross Mihály: *A harmadik testamentom*. Ötödik egységes kiadás, Wodianer F. és Fiai, Budapest, 1918, 192. o.
- 50 Bozóki–Sükösd: i. m. 109. o.